

POLITICAL COMPROMISE CULTURE OF CONSERVATIVE POLITICS IN TURKEY: A QUALITATIVE RESEARCH ON MİLLİ GÖRÜŞ (NATIONAL VISION) MOVEMENT

YILMAZ BİNGÖL - HALİT TUNÇKAŞIK

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Mail: ybingol@yahoo.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9077-6798>

Dr. Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Hizmetleri Başkanlığı (Yasama Uzmanı)v

Mail: halitibrahimtunc@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0372-7526>

Bu çalışma, Prof. Dr. Yılmaz Bingöl danışmanlığında 2020 yılında sunulan "Political Compromise and Coalitions in Turkey: The Case of Milli Görüş" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

ABSTRACT

In this study, the position of Milli Görüş (National Vision) Movement, as an important element of conservative politics in Turkey, was examined within the context of political compromise culture. Within the scope of the work that is in the qualitative research tradition, face-to-face interviews were held with seven representatives of the Milli Görüş Movement. The data based on the semi-structured interview form was subjected to descriptive analysis. As a result of the study, it was revealed that representatives of Milli Görüş Movement have adopted the culture of political compromise as an important value; while they believe that it has been weak in Turkey. According to the representatives, the attitude of the political leaders is the leading variable affecting the weakness of the political compromise. It has also been observed that it is strongly believed that the political compromise culture of Milli Görüş Movement is above the Turkey average. It seems that Milli Görüş's four coalition governments had an important effect on the formation of this opinion. Results also indicated that the Movement sees political compromise as "a requirement of religious belief" rather than practical necessity and therefore attributes a principal/moral value to political compromise.

Keywords: Political Compromise, Political Culture, Democracy, Islamism, Milli Görüş

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü:	Araştırma
Geliş Tarihi:	09.10.2020
Kabul Tarihi:	08.11.2020
Yayın Tarihi:	15.03.2021
Yayın Sezonu:	Ocak - Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

BİNGÖL Yılmaz - TUNÇKAŞIK Halit (2021). "Türkiye'de Muhafazakâr Siyasetin Siyasal Uzlaşma Kültürü: Milli Görüş Hareketi Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 60, (86-110)

[muhafazakardusunce](#) • yıl:17 - sayı:60 • ocak - haziran 2021

TÜRKİYE’DE MUHAFAZAKÂR SİYASETİN SİYASİ UZLAŞMA KÜLTÜRÜ: MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

YILMAZ BİNGÖL
HALİT TUNÇKAŞIK

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de muhafazakâr siyasetin önemli bir unsuru olarak Milli Görüş Hareketi’nin, siyasi uzlaşma kültürü bağlamındaki yeri incelenmiştir. Nitel araştırma geleneği içindeki çalışma kapsamında, Milli Görüş’ün, amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenmiş yedi temsilcisi ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formuna dayalı olarak elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Çalışma sonucunda, Milli Görüş temsilcilerinin siyasi uzlaşma kültürünü önemli bir değer olarak benimsedikleri ancak bu kültürün Türkiye’de zayıf olduğuna dair genel bir kanaat taşıdıkları tespit edilmiştir. Milli Görüş temsilcilerine göre Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürünün zayıf kalmasında iki temel faktör öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki siyasi liderlerin tutumu, ikincisi ise laiklik ilkesinin devlet tarafından uygulanma şeklidir. Araştırmada, Milli Görüş Hareketi’nin, siyasi uzlaşma kültürü bakımından, Türkiye vasatının üzerinde olduğuna dair güçlü bir kanaatin var olduğu ve bu kanaatin zengin örneklerle desteklendiği gözlemlenmiştir. Bu kapsamda Milli Görüş’ün içinde yer aldığı dört koalisyon hükümetinin “uzlaşmacı karakter”in ortaya konmasında merkezi bir konum işgal ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca Hareket’in, siyasi uzlaşmayı, pratik zorunluluktan çok “dini inancın gereği” olarak gördüğü ve bu nedenle siyasi uzlaşmaya ilkesel/ahlaki bir değer atfettiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Uzlaşma, Siyasi Kültür, Demokrasi, İslamcılık, Milli Görüş

Giriş

Bir siyasi rejimin “demokratik” olarak nitelendirilmesi için taşıması gereken belirli şartlar vardır. R. Dahl bunları kamu politikalarını belirleyen görevlilerin seçimle iş başına gelmesi, serbest, adil ve sık yapılan seçimler, ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, alternatif bilgi edinme kaynakları ve katılımcı vatandaşlık şeklinde sıralamaktadır (2005: 188). Bununla birlikte, başta Almond ve Verba olmak üzere birçok siyaset bilimci, yukarıda sayılan özellikleri haiz demokratik rejimler için “siyasi kültür”ün altyapı değerinde olduğuna dikkat çekmişlerdir. “Siyasi olgular hakkındaki tutum, değer yargıları ve inançlar” şeklinde tanımlanan siyasi kültürün (Diamod, 1993: 8) istikrarlı bir demokratik rejimin oluşması ve devam etmesinde önemli bir rol oynadığı geniş bir kabul görmüştür (Heywood, 2007: 12; Gutmann ve Thomson, 2010: 1130).

Siyasi uzlaşma kültürü, siyasi kültürün önemli unsurlarından biri olup demokrasinin yeniden üretilmesinde kritik bir değere sahiptir (Bellamy ve Hollis, 1998: 54; Şaylan, 2006:1). Modern toplumsal yapılar olan uluslar, bölünmüş aidiyet yapılarıyla heterojen özellik taşırlar. Farklı sosyal arka planlar, bağlılıklar, değer yargıları ve ahlaki ilkeler, insanları çatışan değerlere ve hedeflere yönlendirmektedir. Bu farklılıklar daha çok ideoloji, etnisite, cinsiyet, din ve bölge formlarında yoğunlaşmıştır (Bellamy, 1999: 1). Vatandaşları arasında duygusal ve düşünsel birlik yaratmaya yönelik araçlara sahip olmakla birlikte, liberal demokrasiler ortak politikalar üretmenin zorluklarıyla karşılaşmaktadırlar (Weinstock 2017: 640).

Gelişmiş Batı ülkelerinde, sosyal refah uygulamalarının ölçüsü, sağlık sigortasının kapsamı, ötanazi, uyuşturucu kullanımı, kürtaj, dindarlığın kamusal yansımaları vs. anlaşmazlık konuları tartışılmalıdır (Weinstock 2017: 641). Türkiye’de ise sosyo-ekonomik, etnik, ideolojik ve dinsel-mezhepsel tercihlerdeki farklılıkların derinliği anlaşmazlık unsurlarını artırmıştır (Kalaycıoğlu, 2016: 31). Bütün bu farklılıkların yarattığı ayrışmaya rağmen insanlar bir arada yaşamak zorundadır. Bu nedenle çağdaş siyasal teorinin önemli çalışma alanlarından biri çatışan dünya görüşleriyle insanların bir arada nasıl yaşayacağı hakkındadır. Bu hayati soru için verilecek cevapların başında uzlaşma gelmektedir (Rostboll, 2017: 620).

Demokratik rejimler için taşıdığı değerden dolayı, demokratik siyasetin bir uzlaşma sanatı olduğunu söylemek mümkündür. Demokratik rejimlerde karar alma süreçleri farklı kişi ve kuvvetlerin uzlaşma süreçleriyle iç içe

yürümektedir. Parlamentolarda, hükümetlerde, kamu yönetimlerinde ve yerel yönetimlerde alınan kararlar uzlaşma ürünleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Gutmann ve Thompson'a göre (2010: 1129), toplumu ileriye taşıyacak büyük değişiklikler ancak büyük uzlaşmalarla sağlanabilir. Buna karşılık, uzlaşma karşıtı bir tavır, statükonun devamına razı olmakla eş anlamlıdır. Bu nedenle statükodan kurtulmanın aciliyetini fark eden her siyasetçi uzlaşmanın kaçınılmaz olduğunu anlamak durumundadır. Diğer taraftan Gutmann ve Thompson, uzlaşma tutumunun, her taraftan eleştiriye maruz kaldığını, dolayısıyla zayıf düşürüldüğünü ve bu nedenle desteklenmeye ve teşvik edilmeye muhtaç olduğunu belirtmektedir. Bu eleştirilerin sebebi ise uzlaşmanın yaygın bir şekilde ilkesiz pazarlıkların, ideolojik gevşekliğinin hatta dürist olmamanın bir ürünü olarak görülmesidir. Bu durumda, siyasi hayatın karmaşıklığını gören ve statükodan çıkmak için gerekli sorumluluğu almaya cesareti olanların eleştiri oklarına hedef olmayı göze almaları gerekmektedir (Gutmann ve Thompson, 2010: 1130).

Siyasi uzlaşmanın Türkiye cephesine bakıldığı zaman Türkiye'de bu kavramın hem teorik hem pratik düzlemde zayıf olduğuna dair önemli işaretler bulunmaktadır. Öncelikle, literatürde bu kavramı merkeze alan çalışmaların bulunmaması, siyasi olay ve olguları bu perspektifle inceleyen araştırmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Diğer taraftan uzlaşmanın Türk siyasi hayatında zayıf olduğuna dair yaygın bir kabul vardır. Bu görüşlere göre, Türkiye, etnik, kültürel, dini ve ideolojik ayırım çizgilerinden dolayı çatışmacı bir sosyal karakter taşımaktadır (Kiriş, 2011: 41; Kanra, 2009: 2; Çarkoğlu ve Toprak, 2007: 32-40; Huntington, 1993: 31). Ülkenin yaşadığı birçok sorunun kaynağı olarak da siyasi kültürdeki uzlaşma eksikliğine işaret edilmektedir. Şaylan'a (2006: 1) göre, Türkiye'deki siyasi istikrar konusundaki pek çok sıkıntının temelinde siyasi uzlaşma kültürünün zayıf olması yatmaktadır.

Bununla birlikte, Türkiye'deki uzlaşma kültürünü bu genellemelerle özetlemek indirgemeci bir yaklaşım olabilir. Demokratik rejimin kökleşmesinde kritik önem taşıyan siyasi uzlaşma kültürünün izini sürme konusunda yeterli çabanın gösterildiğinden emin olmakta yarar vardır. Bu bağlamda Milli Görüş Hareketi siyasi uzlaşma bakımından yakından incelenmeye uygun bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyetin temel değerleriyle uyum sorunu yaşayan dindar/muhafazakâr kitlenin (Bingöl ve Akgün, 2005: 7) temsilciliğini iddia eden bu Hareket'in içinde yer aldığı dört koalisyon hükümeti ve bu Hareket'in siyasi partilerinin söylem ve eylemleri yakın bir incelemeyi hak etmektedir. Zira bu toplumsal kesim, devletin yerleşik

ideolojisine en uzak toplumsal kesim olarak değerlendirilmiştir (Vielhaber, 2012: 51; Akşin, 2007: 168). Dolayısıyla bu kesim üzerinden siyasi uzlaşma deneyiminin incelenmesi, Türkiye'nin demokratik kapasitesinin analiz edilmesi açısından anlamlı veriler sağlayabilecektir.

Milli Görüş Hareketi, Osmanlı Devletinin son yüz yılında başlayarak Cumhuriyet'le devam eden batıcılık-İslamcılık düalizminde (Nebati, 2014: 102) İslamcılık geleneğinin yeni bir unsuru olarak gündeme gelmiş ve Necmettin Erbakan'ın 1969'da siyasete girmesiyle ortaya çıkmıştır (Erbakan, 2014: 174). Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının toplumu yerleştirmek istediği batıcı-modernist paradigmanın karşısına Milli Görüş Hareketi, içinden çıktığı ve yeniden ürettiği muhafazakâr/İslamcı paradigmayı koymuştur (Nebati, 2014: 118). Bu çerçevede kurulu düzene karşı etkili bir muhalefet yürütmüş ve kapsamlı eleştiriler getirmiştir.

Milli Görüş'e göre Türkiye, Batı'nın kendisi için belirlediği rolü yerine getirmeye çalışan yönetimler tarafından "taklitçi düzen"e mahkûm edilmiştir (Gündoğan, 2019: 58; Emre, 2002a: 186). Bu düzende manevi ve ahlaki değerlerden uzaklaşma, pozitivist Batı değerlerini benimseme, ekonomik sömürü ve sosyo-ekonomik adaletsizlik hüküm sürmektedir (Erbakan, 2016: 52-60). Milli Görüş, karşı çıktığı "taklitçi düzen"e karşı bir "adil düzen" öngörmüştür (Özbudun ve Hale, 2010: 39). Bu adil düzende toplumda manevi ve ahlaki değerler güçlüdür (Yalçın, 2013: 64), vatandaşlar arasındaki ekonomik ve sosyal adaletsizlik giderilmiştir (Arpacı, 2017: 190-195). Türkiye hızlı sanayileşme ile ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmiş, emeğinin ve kaynaklarının Batı tarafından sömürülmesine son vermiştir (Kızıltaş, 2011: 298).

Milli Görüş'ün kurulu düzene sert eleştiriler yönelmesi, bu düzenle uzlaşmanın yollarını aramasına engel olmamıştır. Öyle ki 1970'ten itibaren Türk siyasi hayatında önemli bir aktör haline gelen Milli Görüş'ün tarihini İslamcılığın Cumhuriyetle uzlaşma çabası olarak okumak mümkündür. Çünkü Milli Görüş'ün "taklitçi düzen"den "adil düzen"e geçiş için seçtiği yöntem "çarşışmak" değil "ikna etmektir". Hareket bu yaklaşıma uygun olarak legal bir siyasi partinin etrafında yürütülecek demokratik bir siyasi mücadeleyi benimsemiştir (Çakır, 2013: 755; Akdoğan 2011). Bu nedenle kurduğu dört partinin her biri kapatıldığında yeni bir siyasi parti kurulmuştur. Siyasi hayatının ilk yıllarında (1974) kurulu düzenin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur (Emre, 2002b: 63). Bu koalisyonun CHP tarafından bozulmasının ardından "taklitçi düzen"in içinde gördüğü Adalet Partisi (AP) ile birlikte peşe peşe iki

koalisyon kurmuştur (Yalansız, 2006: 325). 1970’li yıllar boyunca gündemde olan ve toplumu iki kampa bölen sağ-sol çatışmasında taraf olmamış ve dönemin siyasi şiddet olaylarından tabanını uzak tutmuştur (İlıcak, 2011: 57). 1979’da Demirel azınlık hükümetine parlamentoda destek vermiştir (Aydın ve Taşkın, 2018). 1980 Askeri Darbesinin ardından yasaklanan Milli Selamet Partisi’nin (MSP) yerine Refah Partisi (RP) ile siyasi hayata girmiş ve demokratik mücadeleye devam etmiştir. 1991’deki seçimlerde iki küçük parti ile [Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP)] seçim ittifakı yaparak parlamentoya girmiş (Çakır, 1991), 1995’teki genel seçimlerle birinci parti konumuna gelince Doğru Yol Partisi (DYP) ile dördüncü koalisyonunu kurmuştur (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 2350). 1980’den sonraki yıllarda siyaset üzerindeki etkisi yeniden artan silahlı kuvvetlere karşı Mili Görüş uzlaşmacı bir tutum almış ve ordunun hasmane tutumunu değiştirmek için büyük bir çaba göstermiştir (Şener, 2020).

Milli Görüş’ün siyasi hayatı boyunca geniş yer tutan bu siyasi uzlaşma örnekleri, bu Hareket’in Türkiye’nin siyasi uzlaşma kültürü bağlamında yakın bir incelemeyi hak ettiğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma böyle bir yakından bakış ihtiyacının ürünü olarak belirmiş, Milli Görüş’ün önemli bazı temsilcilerinin konuya ilişkin düşünce ve algılarının ortaya çıkarılmasını ve söz konusu bağlamda analiz edilmesini amaçlamıştır.

Yöntem

Araştırmanın Amacı: Bu çalışmada Milli Görüş Hareketi’nin siyasi uzlaşma kültürü konusundaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, Milli Görüş temsilcilerinin konuya ilişkin yaklaşım, tutum ve algılarının tespit edilmesi öngörülmüştür. Bu doğrultuda görüşleri alınanlar, Milli Görüş partilerinde önemli görevler almış bir grup niteliğindedir. Seçilen isimler, Milli Görüş Hareketi’nin ilk partisini kurduğu 1970’ten itibaren Parti Genel Başkanlığı, Genel Başkan Yardımcılığı, Bakanlık, Milletvekilliği, Parti Genel Sekreterliği gibi önemli görevlerde bulunmuşlardır.

Araştırmanın Önemi: Literatür taramasında Türk siyasi hayatı üzerine yazılmış sayısız eser bulunduğu gibi, Milli Görüş ve Necmettin Erbakan üzerine de önemli sayıda eser bulunduğu görülmüştür. Ancak bu çalışmaların pek çoğu daha çok betimleyici nitelikte, siyasi olayların tarihsel akışı içinde verildiği kronolojik bir anlatıma sahiptir. Farklı odakları bulunan eserlere de rastlanmıştır. Ancak bu eserler bu çalışmanın ana problemini yansıtan “Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürü ve Milli Görüş Hareketi” ilişkisi hakkında

değildir. Dolayısıyla bu çalışmanın özgün bir araştırma odağı bulunmaktadır ve literatüre bu anlamda bir katkı sağlaması umulmaktadır. Diğer taraftan Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürünün zayıflığı konusundaki genel kanaat esas alınır, bu konudaki çalışmaların gündeme getirilmesi ve bilimsel araştırmaya konu olmasının ayrı bir önemi olduğu söylenebilir.

Araştırma Deseni: Araştırma, nitel araştırma geleneği içinde yer alan olgubilim desenine sahiptir. Fenomenoloji (phenomenology) olarak da adlandırılan bu desen genel olarak farkında olunan ancak derinlikli ve detaylı bir anlayışla ortaya konmamış olgulara odaklanmayı ifade eder. Bu araştırma, siyasi uzlaşma kavramının derinlikli anlaşılması amacıyla Millî Görüş temsilcileri tarafından nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Ortaya koyduğu eylem ve söylemler itibarıyla siyasi uzlaşma vurgusu güçlü olan bu Hareket’in temsilcilerinin “siyasi uzlaşma” kavramına ilişkin algı ve düşüncelerinin ortaya çıkarılması, bu olgunun Türkiye’deki karşılığının anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Verilerin Toplanması ve Analizi: Veri toplamada nitel araştırma geleneği içindeki yüz yüze görüşme tekniği kullanılmıştır. Önceden belirlenmiş soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci (Stewart ve Cash, 1985) olarak tanımlanan görüşme yoluyla deneyimler, tutumlar, düşünceler, yorumlar, zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenebilen ve gözlenemeyen unsurların ortaya çıkarılması mümkün olmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 108). Araştırmanın örnekleminin oluşturulmasında amaçlı örnekleme yöntemlerinden homojen örnekleme uygulanmıştır. Örneklemedeki kişiler, Millî Görüş’ün etkili konumlarında bulunma yönüyle benzer özelliklere sahip bir grup niteliğindedir. Görüşme için belirlenen kişilerin Millî Görüş’ün üst düzey kademelerinde (Parti Genel Başkanlığı, Genel Başkan Yardımcılığı, Parti Genel Sekreterliği, Bakanlık, Milletvekiliği) bulunmuş olmaları özellikle tercih edilmiştir. Çünkü Millî Görüş’ün düşünce ve eylem planında ortaya koyduğu tecrübelerde bu kadronun büyük etkisi olmuştur. Dolayısıyla Millî Görüş Hareketi’nin siyasi uzlaşma kavramını nasıl algıladığı, buna yönelik nasıl bir tavra sahip olduğu, uzlaşma süreçlerini nasıl yönettiği ve uzlaşma tutumunun arkasında hangi saiklerin yattığı hususlarında anlamlı bilgiler edinmek için bu kişilerin görüşlerine başvurulmuştur. Görüşme yapılan kişiler şunlardır:¹

1 Görüşmeler 2020 Şubat ayı içinde, Ankara’da, muhtelif mekânlarda gerçekleştirilmiştir: Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekili ofisi (Abdüllatif Şener), Anıç Hukuk Danışmanlık Bürosu (Bülent Anıç), Saadet Partisi Genel Merkezi (Oğuzhan Asiltürk ve Fethullah Erbaş), Kamalak Hukuk Bürosu (Mustafa Kamalak), Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (Recai Kutan ve Temel Karamollaoğlu).

Abdüllatif Şener

Bülent Arıç

Fethullah Erbaş

Mustafa Kamalak

Oğuzhan Asiltürk

Recai Kutan

Temel Karamollaoglu

Görüşmelerin her birine ortalama bir saatlik süre belirlenmiş, soru ve cevapların tamamı ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Bunun için görüşülen kişiler görüşmenin başında yapılan açıklama ile bilgilendirilmiş ve sesli kayıt konusunda onayları alınmıştır.

Yarı yapılandırılmış yüz yüze görüşme esas olarak önceden hazırlanmış sorulara bağlı olarak yürütülmüştür. Ancak görüşme tekniği kapsamında “sonda” yöntemi ile tali sorular sormak suretiyle daha detaylı bazı bilgilerin edinilmesi yoluna gidilmiştir. Sorular ve konuların sıralaması konusunda esneklik sağlanabilen bu yöntemle (Merriam, 2013) araştırma probleminin tüm boyutlarını ortaya koyma amacı güdülmüştür.

Sesli kayıt ortamında kaydedilen görüşme verileri daha sonra bilgisayar ortamında yazılı hale getirilmiş, böylece toplamda 58 sayfalık bir yazılı veri elde edilmiştir. Elde edilen veriler, betimsel analize tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda, veriler önceden araştırma sorularıyla belirlenmiş olan temalara göre tasnif edilmiş, temalarla doğrudan ilgili olmayan veriler ayıklanmıştır. Böylece belirlenmiş temalardan her biri için eldeki veriler analiz edilmiş, katılımcıların görüşlerini etkili biçimde yansıtmak amacıyla doğrudan alın-tilara yer verilmiştir.

Milli Görüş Hareketi’nde Siyasi Uzlaşma Kültürü: Temel Bulgular

Bu bölümde, araştırmada oluşturulan temalar çerçevesinde ortaya çıkan veriler analiz edilmiştir. Bu temalar şunlardan oluşmaktadır:

Siyasi uzlaşma kültürü-demokrasi ilişkisi

Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürünün seviyesi

Siyasi uzlaşma kültürünün zayıf olmasına yol açan faktörler

Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan’ın siyasi uzlaşma kültürü

Milli Görüş koalisyonlarının siyasi uzlaşma açısından anlamı

Milli Görüş'ün uzlaşma tutumunda etkili olan faktörler

Siyasi Uzlaşma Kültürü-Demokrasi İlişkisi

Araştırma kapsamında görüşülen katılımcıların siyasi uzlaşmayı olumlu bir değer olarak gördükleri ve demokrasi için önemini kabul ettikleri tespit edilmiştir. Katılımcıların çoğunluğu (A. Şener, B. Arınç, M. Kamalak ve R. Kutan) siyasi uzlaşma ile demokrasi arasında güçlü bir ilişki bulunduğuna dair değerlendirmeler yapmış, demokratik rejimler için bu olgunun önemi-ne işaret eden açıklamalarda bulunmuşlardır.

A. Şener, anayasalar ile siyasi uzlaşma arasındaki ilişkiyi vurgulamış, anayasaların uzlaşma metinleri olduklarını ve çoğunlukçu değil, çoğulcu anlayışa dayanmaları gerektiğini belirtmiştir. Siyasi uzlaşmayı demokrasinin “altyapısı ve temeli” olarak değerlendiren B. Arınç uzlaşmada, tarafların, taleplerinden karşılıklı taviz verecekleri bir sürecin doğal olarak yaşanacağını ve böylece bir orta yol bulunabileceğine olan inancını ifade etmiştir. M. Kamalak, demokrasi ile uzlaşma kültürü arasındaki ilişkinin “kaçınılmaz” olduğunu ifade ederken, Türkiye demokrasisini kesintiye uğratan askeri darbeleri de bu kültürün bulunmayışına bağlamıştır. R. Kutan da benzer bir yaklaşımla, bir ülkede gerçek anlamda demokratik düzenin varlığı için, değişik grup ve zihniyetler arasında bir uzlaşma kültürünün bulunması gerektiğini savunmuştur.

Yapılan değerlendirmelerden, katılımcıların çoğunluğunun uzlaşmanın demokratik siyasetle ilişkisine aşina oldukları, demokratik düzenlerin temel kurum ve kurallarının uzlaşmanın eseri olduğuna dair bir farkındalık gösterdikleri gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Gutmann ve Thompson'un (2010: 1130) “her taraftan eleştiriye maruz kaldığını” vurguladıkları uzlaşma tutumunun Milli Görüş tarafından “sahiplenilen” bir olgu olduğunun söylenmesi mümkündür. Bu durum yine Weinstock'un (2017: 636) statükodan çıkmak için “ideal” olandan vazgeçebilme anlayışının Milli Görüş Hareketi tarafından benimsenmiş olduğunu düşündürmektedir.

Katılımcılardan O. Asiltürk, görüşmenin başında kavramın çağrıştırdığı olumsuz bazı anlamlardan (taviz, teslimiyet, ilkesizlik vb.) dolayı, Milli Görüş'ün bu tür bir uzlaşmayı benimsemediğini ifade etme ihtiyacı duymuştur. Yine Asiltürk'ün demokrasi kavramına bir açıklama getirme ihtiyacı duyması ve demokrasinin Batı tarafından çoğunlukla istismar edilen bir olgu olarak değerlendirmesi dikkat çekmiştir. Asiltürk'e göre uzlaşma esas olarak İslam inancında bulunan bir değerdir.

“Demokrasi nedir? Batılıların uyguladıkları mıdır, başkalarına söyledikleri midir? Başkalarına söylediklerine gelince...birbirlerine tahammül etmek anlaşılır. Ama batının uyguladığı demokrasi, menfaati olduğu zaman her yeri yakar, yıkar; işte Irak'ı mahvettiler, Afganistan'ı mahvettiler, diğer ülkelerin hepsini mahvettiler. Bunları demokrasi getireceğiz diye yapıyorlar. [...] “Uzlaşma kültürü bizim inancımızda olan bir şeydir” (O. Asiltürk)

Türkiye’de Siyasi Uzlaşma Kültürünün Seviyesi

Katılımcıların hepsi Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürünün yetersiz olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Bu durum, uzlaşma kültürünün gerek toplumda gerekse siyasette zayıf olduğunu kabul eden ve giriş kısmında özetle ifade edilen akademik değerlendirmeleri teyit etmektedir. Diğer taraftan katılımcıların Türkiye’yi bu perspektiften değerlendirirken sıklıkla erken Cumhuriyet dönemine atıfta buldukları ve bu dönemin otoriter uygulamalarından örnekler verdikleri gözlemlenmiştir. Bu tutumu, Cumhuriyet dönemi jakoben sekülerleşme süreçlerinin (Karatepe, 2011: 27; Esmer, 2006: 225; Bostancı, 1996: 60) muhafazakâr siyasette yarattığı travmayla ve etkisinin uzun süre devam etmesiyle açıklamak mümkündür. Dönemin olağanüstü koşullarının da etkisiyle toplumsal yapı ve taleplerin büyük ölçüde göz ardı edilmesi ve muhafazakâr/dindar kesimin iktidar sahasından hatta toplumsal alandan dışlanmasının, uzlaşmazlığın çarpıcı bir örneği olarak gündeme getirildiği tespit edilmiştir.

Bu tema etrafındaki değerlendirmelerde katılımcıların tek parti dönemine sıklıkla atıfta buldukları ve bu muhalefetsiz dönemin çeşitli siyasi boyutlarını gündeme getirdikleri gözlemlenmiştir. Örneğin B. Arıç “tek parti diktatoryası”nın 1946’ya kadar devam ettiğini hatırlatmış, bu dönemde mevcut iktidarın kendi kurdurduğu göstermelik muhalefet partilerine dahi tahammül göstermediğine değinmiş, muhalefetin hiçbir şekline izin vermediğini vurgulamıştır. F. Erbaş, aynı dönemin başında İstiklal Mahkemelerinin kurulduğunu ve bunlar aracılığıyla büyük bir kıyım gerçekleştirildiğini, bu mahkemelerin “doğru dürüst” yargılama yapmadığını, Atatürk’e suikast iddiasıyla birçok insanın darağaçlarına gönderildiğini ileri sürmüştür:

“Cumhuriyet döneminin kuruluş bölümünde İstiklal mahkemeleriyle başlayan büyük bir kıyım var. Bu mahkeme başkanlarının hiçbirisi doğru dürüst yargılama yapmadan şey yapmışlar. Birçok tarihçi de der ki önce asılmışlar, sonra yargılamışlar yani. Bu ilk dönem çok kötü bir karne var.”

R. Kutan da tek parti dönemine atıfta bulunurken, farklı zihniyetlerin iş başına gelemediğini hatırlatmıştır. Alternatif olarak kurdurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkasının başındaki

liderlerin Mustafa Kemal'in İstiklal Savaşı'ndaki en yakın arkadaşları olmasına rağmen, bunlarla dahi uzlaşma sağlanamadığını ifade etmiştir. Aynı şekilde T. Karamollaoğlu, Türkiye'nin siyasi uzlaşma karnesinin pek iyi olmadığını söyledikten sonra öncelikle tek parti rejiminin etkisine işaret etmiştir:

“Pek de iyi değildir, demem lazım. Biz genelde geçmişte, hep tek parti iktidarıyla yönetildik. Yani, 1938'e kadar ve ondan sonra da 50'ye kadar, bizi hep tek parti anlayışı yönetti.”

Ancak, Abdüllatif Şener, aynı tek partinin çok partili siyasi hayata öncülük etmiş olmasına özellikle dikkat çekmiş ve bunu siyasi uzlaşma açısından “olumlu bir gelişme” olarak nitelendirmiştir. Şener'e göre ülkeye tek başına hâkim bir partinin, kendi eliyle yetkilerini sınırlandırması ve oluşan yeni partilerden birine, seçimi kazandığı zaman iktidarı devretmesi, siyasi uzlaşma açısından hiçbir dönemde görülmecek bir durumdur.

Tek parti döneminin yarattığı reaksiyonun bir ürünü niteliğindeki Demokrat Parti (DP) döneminin uzlaşma bağlamındaki değerlendirmesinde katılımcılar arasında bir görüş birliğinin bulunmadığı görülmüştür. Bu dönem uzlaşma bakımından olumlu değerlendirenler olduğu gibi DP yönetiminin, Türkiye'deki merkezîyetçi ve güç odaklı geleneğin etkisinde kaldığı şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Örneğin A. Şener, iktidara gelen Demokrat Partinin CHP'yi bastırmaya çalıştığını ileri sürmüştür. Benzer şekilde T. Karamollaoğlu, tek parti döneminin yarattığı tepkiden zıt yönde ve kendini sağcı veya kapitalist olarak tanımlayan bir anlayışın geldiğini ve yeni iktidarın CHP zihniyetinin hiçbir talebine itibar etmediğini belirtmiştir.

Ardından gelen Adalet Partisi döneminin uzlaşma konusundaki değeri hakkında da katılımcıların farklı görüşlerde olduğu görülmüştür. Katılımcılar, müteakip dönemler için çoğunlukla “uzlaşmazlık”, “kutuplaşma”, “çatışma” vurgusunu öne çıkarmışlardır. Yine bu dönemler için askeri darbelere, ordunun etkisine ve hükümet krizlerine dikkat çekilmiştir. Yalnız bir katılımcı (A. Şener) çok partili hayata geçişin benimsenmesi ile birlikte 1960-2000 arasındaki koalisyon hükümetlerine atıfla zaman zaman uzlaşma dönemlerinin bulunduğunu belirtmiştir.

Bu yorumlar, katılımcıların, Türkiye'nin siyasi tarihini büyük ölçüde bir uzlaşmadan uzak, güç ilişkilerine dayalı, çatışma atmosferinin hâkim olduğu bir panorama gibi gördüklerini göstermiştir. Örneğin F. Erbaş, M. Kamalak ve T. Karamollaoğlu özellikle ordunun siyasetle ilişkisini gündeme getirmiş, yaşanan askeri darbelere değinmiş, 2000'li yıllara kadar hissedilen bu

müdahalelerin ülkeye büyük zararlar verdiğini dile getirmişlerdir. B. Arınç'ın konuyla ilgili değerlendirmesi söz konusu yaklaşımın özeti mahiyetindedir:

Zayıf buluyorum [...] yaşanan olaylar, meydana gelen askeri darbeler olsun, muhtıralar olsun, siyasi krizler olsun, [...]60 Darbesi var. 60 Darbesi de zaten uzlaşmazlığın bir sonucu [...] 80'de gene darbe oluyor. Cumhurbaşkanlığı seçiminde uzlaşmıyorlar, Meclis Başkanı seçiminde uzlaşmıyorlar, [...] Yani total olarak bir yüz yıllık döneme baktığımız zaman siyasette, siyasi partiler arasında iktidar muhalefet arasında farklı düşüncelerin bir araya gelip telif edilme konusunda çok az iyi örnek var. Dolayısıyla benim on üzerinden notum dörttür. Beş bile değildir.

Siyasi Uzlaşma Kültürünün Zayıf Olmasına Yol Açan Faktörler

Bu konuda sorulan soruda muhtemel faktörler [tarihsel sebepler (cumhuriyet, laiklik, İslami gelenek), sosyolojik sebepler (etnik, mezhepsel, kültürel, aile yapısı, eğitim) ideolojik sebepler (sağ, sol), kişisel sebepler (liderlerin tutumu, kişisel motivasyonlar)] katılımcıların dikkatine sunulmuş ve bunların etkileri konusundaki görüşler alınmıştır. Bu olguların olası faktörler olarak sunulmasında literatürdeki yaygın değerlendirmeler dikkate alınmıştır. Zira Türkiye'nin ana bölünme çizgilerinin merkez-çevre, sağ-sol, seküler-İslamcı, Alevi-Sünni ve Türk-Kürt gibi kutuplarının arasından geçtiği birçok siyaset bilimci tarafından kabul görmektedir (Kalaycıoğlu, 2016: 31; Kiriş, 2010: 239; Ünal, 2013: 47; Karpat 2010: 80). Katılımcıların bu faktörlerden hangilerini öne çıkardığının, siyasi uzlaşmanın sağlanması için hangi çözüm yoluna inandıklarını ortaya koyma bakımından anlamlı olacağı varsayılmıştır.

Katılımcılar siyasi uzlaşma kültürünün oluşmamasında bunların hepsinin belli ölçülerde etkisi olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda “sosyal olayların birden çok faktör tarafından belirlendiği” hatırlatmasını yapanlar olmuştur. Bu durum katılımcıların sosyal ve siyasi olayların karmaşıklığı ve çok boyutluluğu konusundaki farkındalığı ortaya koyma bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte, sunulan değişkenler değerlendirilirken, öncelikle siyasi parti yönetimlerinin ve liderlerinin rolüne özel bir vurgu yapıldığı gözlemlenmiştir. Diğer bir deyişle, katılımcıların hemen hepsi siyasi uzlaşma eksikliğinin en önemli sebebini siyasi liderlerinin tutumlarına bağlayan bir nedensellik ilişkisi ortaya koymuştur. Örneğin A. Şener'e göre, siyasetçilerin ayrışmaya dayalı bir yol izlemeleri; diğer partileri ve kendilerine oy vermeyen seçmenleri ötekileştiren bir siyasi üslup benimsemeleri, böylece kendi ellerindeki seçmen tabanını pekiştirmeye çalışmaları toplumdaki uzlaşma kültürünün ortadan kaldırmaktadır. Benzer şekilde B. Arınç, siyasi

uzlaşma kültüründe siyasetin çok belirleyici olduğunu; insanların liderlerin izinden gittiklerini; başbakanların, cumhurbaşkanlarının ve parti liderlerinin, kendilerini izleyen insanları sürüklediklerini ifade etmiştir. M. Kamalak da aynı doğrultuda bir yorumla, “Cemaat imama uyar” deyişini hatırlattıktan sonra seçmenlerin kendi liderlerine uyduğunu, çatışmacı ve saldırgan bir dil ve üsluba sahip siyasi liderlerin, parti tabanlarını da aynı yönde etkilediğini söylemiştir. Milli Görüş’ü, Hareket’in başlangıç yıllarından itibaren temsil eden O. Asiltürk ve R. Kutan da siyasi uzlaşma kültürünün gelişmesinde siyasi hareketlerin “yönetimlerine” özel bir önem atfetmişlerdir:

“İdareciler birinci derecede sorumludur. [...] sorumlu niye oluyor, bu düzenlemeyi yapacak olan idareci, bu kuraları koyacak idareci, partilerin başındaki insanlar, bunlar birbirine düşman olursa, toplumda hangi partinin insanıysa, kendisinin genel başkanına hakaret eden, en ağır şeyleri söyleyen partilere düşman oluyor.” (O. Asiltürk)

“Liderlerin önemli bir kısmı, ne olursa olsun ben iktidarda kalacağım. [...] Malum, bu uzlaşmada bir numaralı sorumlu olan grup iktidar gruplarıdır.” (R. Kutan)

Bu yaklaşımın, Türkiye’deki siyaset ve yönetimde “lider odaklılık” geleneğinin egemen olmasıyla (Heper, 2011) ilişkilendirilmesi mümkündür. Siyasetin büyük ölçüde lider merkezli dizayn edildiği toplumlarda siyasi uzlaşma için temel belirleyicinin siyasi liderlerin tutumu olduğunun düşünülmesi sürpriz bir yaklaşım sayılmazsa gerektir.

Cumhuriyetin başından itibaren siyasi rejimin merkezi değerlerinden biri olarak benimsenen laiklik ilkesinin Türkiye’deki uygulanma şekli, katılımcıların öne çıkardıkları ikinci önemli sorun olmuştur. Yapılan değerlendirmelerde, Osmanlı mirası üzerine kurulan Cumhuriyet’in, toplumun bünyesine sinmiş İslami değerleri yok saydığı, laiklik ilkesini toplumun inancını baskı altına almak amacıyla kullandığı ifade edilmiştir. Bu uygulamaların toplumun ortak değeri olan manevi değerleri tahrip ettiği için toplumda kutuplaşmaların olduğu ileri sürülmüştür. İslami referanslara sahip olan Milli Görüş Hareketi, siyasi mücadelesi boyunca laiklik ilkesinin uygulanma şeklinin baskısı altında kaldığı için (Arıncı ve Şahin, 2019: 134; Tuncel, 2018: 137; Yıldırım, 2012) toplumsal kutuplaşmanın önemli bir ayağı olarak bu madenin gündeme getirilmesi sürpriz sayılmamalıdır.

Bu çerçevede F. Erbaş Cumhuriyet döneminde bir darbe yapıldığını ve ilk sorunun laiklik-İslami gelenek arasında olduğunu vurgulamış, M. Kamalak, Türkiye’de İslami düşünce ile laiklik anlayışı arasında bir çatışmanın uzun yıllar boyunca devam ettiğine işaret etmiş, O. Asiltürk, 1924 Anayasasında

devletin dininin İslam olduğunu beyan eden hükmün Lozan'da verilen sözler sonucu kaldırıldığını ileri sürmüştür. R. Kutan ise laikliği, başından itibaren Müslümanların saf dışı bırakılması için kullanılan bir araç olarak değerlendirmiştir.

Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan'ın Siyasi Uzlaşma Kültürü

Katılımcıların tamamı, siyasi uzlaşma kültürü bakımından, Milli Görüş'ün Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu fikrinde birleşmişlerdir. Katılımcılar Milli Görüş'ün “özel” bir yere sahip olduğundan, en toleranslı siyasi hareket olduğundan, siyaset tarihine alışılmışın dışında bir üslup getirdiğinden “güvenle” bahsetmişlerdir. Örneğin F. Erbaşı, Türk siyasi hayatında en toleranslı partilerin Milli Görüş partileri olduğuna dair kanaatini ortaya koyarken, B. Arınç bu Hareket'in yüzyıllık siyasi periyot içerisinde müstesna bir konumda bulunduğunu savunmuş, T. Karamollağlu Milli Görüş'ün ortaya çıkışının siyaset tarihimize farklı bir üslup getirdiğini ileri sürmüştür. Diğer katılımcılar da Milli Görüş'ün siyasi uzlaşma konusunda diğer siyasi aktörlere göre açık ara önde olduğuna ilişkin inançlarını farklı biçimlerde ifade etmişlerdir:

“Milli Görüş ve Erbakan bu anlamda Türkiye ortalamasının üstünde yani. Zaten onu çıkarırsak yok ki yani. Milli Görüşü çıkar Türkiye de koalisyon kültürü yok. Yok denecek kadar az [...] Ama uzlaşma kültürünü, özellikle siyasi anlamda geliştirmek isteyen, bunu hararetle savunan tek görüş, diyebiliriz ki Milli Görüş'tür.” (M. Kamalak)

Siyasi uzlaşma kültürü bakımından Milli Görüş'ün farkı ortaya konurken, bu farkın daha çok lider üzerinden tanımlandığı ve Hareket'in liderle neredeyse eş anlamlı kullanıldığı gözlemlenmiştir. Siyasi Hareket'le lider arasındaki bu özdeşlik, yukarıda da belirtildiği üzere, liderliğin parti politikalarında ve ülkenin genel siyasetinde işgal ettiği konumla izah edilebilir. Bu özdeşlik, Milli Görüş ile Erbakan arasında oldukça güçlüdür. Zira Erbakan'ın Hareket üzerinde belirleyici bir role sahip olduğu ve karizmatik liderlik vasfını taşıdığı bilinmektedir (Baykan, 2018; Tuğal, 2009; Waldman ve Çalışkan, 2017). Üstelik Erbakan'ın siyasi yasaklarla siyaset sahnesinden uzak tutulduğu dönemlerde ve kendi kurduğu partilerin dışında tutulduğu dönemlerde bile partilerin temel politikalarına yön verdiği hatırlanırsa, Milli Görüş'ün ortaya koyduğu uzlaşma tutumunun doğrudan Erbakan'ın siyasi tercihlerinin yansıması olduğunu söylemek mümkündür.

Katılımcıların Milli Görüş-N. Erbakan özdeşliği anlamına gelecek bir üslupla Milli Görüş'ün siyasi uzlaşma tutumunu Erbakan'ın birçok söylem ve

pratiği üzerinden tanımladığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Erbakan'ın siyasi mücadele panoramasını zihninde canlandıran katılımcılar çeşitli örneklerle Erbakan'ın uzlaşmacı kişiliğine dair açıklamalar yapmışlardır. Örneğin A. Şener'e göre "Erbakan Hoca'nın gözünde uzlaşılacak parti yoktu." Erbakan siyasi rekabeti benimsemiş, siyasi kurumların kendi sorumluluk ve görevleri çerçevesinde farklı yollar izlemesini kabul etmişti. Ancak ülke menfaatleri söz konusu olduğu zaman kurumların bir araya gelmesi gerektiğine, grup menfaatlerini arka plana atması gerektiğine inanıyordu. Şener'e göre "Hoca'nın kavramları arasında çatışma yoktu". B. Arınç da, kendisinin otuz yıldan fazla bir zaman zarfında Erbakan'ın yanında bulunduğunu hatırlattıktan sonra Erbakan'ın uzlaşmayı çok önemseydiğini, uzlaşma ve koalisyon kültürü hususunda bir numara olduğunu dile getirmiştir. Öteki katılımcılar da Erbakan'ın Türkiye'de siyasi uzlaşma konusunda örnek bir lider konumunda olduğunu savunan görüşlerini paylaşmışlardır:

Bir numara Erbakan Hoca'dır. [...] Milli Görüş, yüzyıllık periyot içerisindeki siyaset hayatımızda müstesna bir yere sahip. O da liderinden dolayı... (B. Arınç)

"Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarından, şu andaki iktidar da dâhil, o dönemde gelen liderler arasında uzlaşma kültürünü gerçek anlamda benimseyen ve uygulayan Türk siyasi hareketinde tek lider olarak görüyorum ben Erbakan'ı." (R. Kutan)

Milli Görüş'ün uzlaşma kültürüne daha çok sahip olduğuna dair yargının dayanakları olarak ortaya konan argümanlarda belli öğelerin öne çıktığı gözlemlenmiştir. CHP-MSP Koalisyonu, 1970'li yıllarındaki siyasi şiddetten uzak kalma hassasiyeti, 28 Şubat Süreci ve Erbakan'ın kişisel üslubu bunlar arasında yer almıştır.

Bu öğelerin başında 1974 yılında kurulan CHP-MSP koalisyonu gelmektedir. Bu koalisyonun uzlaşma açısından önemi, Cumhuriyetin başından itibaren ülkenin ana kutuplaşma eksenini olarak bilinen batıcılık geleneğinin temsilcisi parti ile İslamcılık geleneğinin temsilcisi partinin ortaklık kurmuş olmasından ileri gelmektedir. Dönemin koşulları altında böyle bir uzlaşma çok radikal ve cesur bir siyasi girişimdir ve bu nedenle iki tarafın siyasi hafızasında özel bir konum elde etmiştir. Katılımcıların bu koalisyona ilişkin değerlendirmeleri, ona atfedilen önemi açıkça ortaya koymuştur. Örneğin F. Erbaş, CHP'nin tamamen zıt bir parti olmasına rağmen, memleket meselesi uğruna Erbakan'ın bu uzlaşmaya razı olduğunu belirtmiştir. M. Kamalak, bu koalisyon ile "Erbakan Hoca'nın en imkânsız başarıya" çünkü o dönemde sol ile koalisyonun komünistlerle işbirliği olarak anlaşıldığını söylemiştir. O. Asiltürk, aynı dönemde Demirel ile Ecevit'in

tarafklarlarının birbirine düşmanca davrandığını ve buna rağmen Ecevit'le ortaklık yaptıklarını ifade etmiştir. T. Karamollaoğlu ise aynı hükümeti bir "demokratik ihtilal" olarak tanımlamıştır.

"1973 seçimlerinden sonra CHP ile koalisyon kurması [...]Bu ayla güneşin bir araya gelmesi gibidir. Birilerine göre hiç mümkün olmayacak bir şey..." (B. Arınç)

Milli Görüş'ün uzlaşmacı tutumuna dair öne çıkarılan örneklerden bir diğeri 1970'li yıllarda yaşanan ideolojik kamplaşma döneminde MSP yönetiminin benimsediği tavır olmuştur. Katılımcılar bu on yılın özellikle ikinci yarısında gittikçe tırmanan ideolojik kutuplaşmayı ve ülkeyi bir iç savaş ortamına sürükleyen siyasi şiddet olaylarını hatırlatmış, bu dönem içinde Erbakan'ın ve diğeri parti yöneticilerinin kendi tabanını bu çatışma ortamından nasıl uzak tuttuklarını anlatmışlardır. Örneğin A. Şener, öğrencilik yıllarına denk gelen dönemde sağ sol ayrımının derin bir şekilde yaşandığını hatırlatmış, Erbakan'ın ise kendi kitlesine bu kutuplaşma ve çatışma ortamında yer almaması hususunda kesin talimatlar verdiğini ifade etmiştir.

"Bütün gençlik teşkilatlarında vurdu kıldı şeyi var. Milli Görüş teşkilatlarında başlangıcından bitinceye kadar bir tek gencini çatışmaya sokmamıştır [...] Oğuzhan bey o zaman içişleri bakandı. Bütün teşkilatlara şey gönderdi. Hiç kimse eline tırnak çakısı bile almayacak. Yasak. Elinde olanda kaybetsin onları..." (F. Erbaş)

"O zaman Demirel'le Ecevit birbirine düşmandı, hatta birbirlerinin camilerine gitmezler, birbirlerinin dükkânına gitmezlerdi. Birbirlerine zit olarak öyle ayrılmıştı. [...] alışveriş yaptıkları dükkânları ayırmışlardır. Bu CHP'li bu AP'li... Kahveleri ayırmışlardı, biz bunları yaşadık." O. Asiltürk

Necmettin Erbakan'ın siyasi üslubu, katılımcıların öne çıkardığı bir diğeri husus olarak dikkat çekmiştir. Katılımcılar, Erbakan'ın konuşmalarındaki nezakete, eleştirilerindeki yapıcı üsluba ve gerilim zamanlarındaki soğukkanlılığına dikkat çekmişlerdir. Uzlaşmada psikolojik faktörün önemini hatırlatarak, Erbakan'ın muhatabına yönelik yaklaşımının, iletişimin önündeki engelleri kaldırmada etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Milli Görüş Koalisyonlarının Siyasi Uzlaşma Açısından Anlamı

Koalisyonlar, parlamenter hükümet sistemine sahip demokratik ülkelerde sıklıkla gündeme gelen olgulardır. Koalisyonlar Lijphart'ın (2012: 32) tanımlaması ile "uzlaşmacı demokrasiler"in önemli bir ögesidir çünkü ülkenin farklı toplumsal taleplerinin uzlaşmasına imkân tanıyan bir nitelik taşırlar.

Milli Görüş 1970'li yıllarda üç, 1990'lı yıllarda bir olmak üzere toplam dört koalisyon hükümetinde yer almıştır. Bu koalisyon hükümetlerinin

kuruluş ve işleyiş süreçleri incelendiğinde Milli Görüş'ü temsil eden partilerin uzlaşmacı bir tutum ortaya koydukları görülmektedir. 1970'li yıllarda kurulan üç koalisyonda MSP'nin ve 1990'larda kurulan koalisyonda RP'nin kullandığı söylem ve ortaya koyduğu pratikler Milli Görüş'ün iktidar ortamı olma konusundaki istekliliğini yansıtmıştır. Koalisyonda hangi partilerle kurulacağı konusunda Milli Görüş'ün öncelikleri olsa da hiçbir partinin “uzlaşmaz” sayılmaması kritik bir tutumdur.

“Hep yapıcı ve bir hükümetin ortaya çıkmasını isteyen, çabalayan bir tutum içerisindeydi. [...] Bu özelliği sebebiyle, bütün partilerle koalisyona için arayış içerisine girdi. Şu partiyle koalisyona yapabiliriz, öbürüyle yapamayız diye birbirlerine daha mesafeli değildi. Hiçbir seçeneği dışlamıyordu. Eşit mesafede idi yani.” (A. Şener)

Siyasi uzlaşma tutumunun belirlenmesinde önemli ipuçları taşıyan koalisyonlarla ilgili olarak Milli Görüş tecrübesinin öğrenilmesi amaçlanmış ve bu doğrultuda katılımcıların Milli Görüş koalisyonları hakkındaki düşünceleri sorulmuştur.

Katılımcılara göre Milli Görüş koalisyonları ve bu koalisyonların kurulması aşamasında Hareket'in üstlendiği rol açık bir şekilde uzlaşmacı bir kültürün yansıması niteliğindedir. Katılımcılar 1974'teki CHP-MSP Koalisyona, 1975'te kurulan I. Milliyetçi Cephe Koalisyona, 1977'de kurulan II. Milliyetçi Cephe Koalisyona ve 1996'da kurulan RP-DYP Koalisyona göndermeler yaparak Milli Görüş'ün ve liderinin uzlaşmacı tutumuna örnekler vermiştir. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere, bunların içinde en çok ilk koalisyona olan CHP-MSP Koalisyona vurgu yapılmıştır. Katılımcıların üçü (Şener, Arınç, Kutan) Ecevit'in bu koalisyona döneminde dindar kesime yönelik önyargıları kastettiği “tarihi yanlış” ifadesine atıfta bulunmuşlardır. Bu ibareye yapılan özel vurgu, Hareket'in uzlaşma konusunda aldığı mesafeye verdiği önemi ve Cumhuriyet'in ilk büyük partisinin liderinin ağzından ifade edilen meşruiyete verdiği değeri yansıtmaktadır.

“Bülent Ecevit'in tabanı açısından da MSP ile koalisyona kurmak çok zor bir işti. O zoru başardı. Erbakan da kendi tabanını ikna etmiştir. Hatta hükümet programında bir cümle vardı, tarihi yanlış diye...” (A. Şener)

“Ve biz 10-11 aylık bir koalisyona kurduk CHP ile. Ve o CHP'ye Ecevit'e “ Biz tarihi bir yanlış içindeymişiz” sözünü söyletti Hoca.” (B. Arınç)

Siyasi uzlaşma bağlamında koalisyonlar değerlendirilirken Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe koalisyonlarının çok vurgulanmadığı gözlemlenmiştir. Bu durumu, muhafazakâr/dindar bir partinin sağ partilerle koalisyona kurmasının uzlaşma kültürü açısından çok dikkat çekici olmaması ile

ilişkilendirmek mümkündür. Zira siyasi yelpazede Milli Görüş'ün sağ partilere daha yakın olduğu, özellikle tabanı nezdinde böyle bir algının güçlü olduğu bilinmektedir.

RP-DYP Koalisyonu da katılımcıların uzlaşma açısından üzerinde çok durduğu bir hükümet olmuştur. Aslında yukarıdaki değerlendirme çerçevesinde bu koalisyonun da beklenmeyen bir uzlaşma olmadığını söylemek de mümkündür. Ancak 1990'larda RP'nin dindar/muhafazakâr oyların büyük kısmını kendinde toplayan RP, MSP'den farklı konumda idi. Diğer taraftan DYP liderinin koalisyon öncesinde laiklik bağlamında RP'ye yönelttiği suçlamalar uzlaşma zeminini yıpratmıştı. Dolayısıyla RP-DYP Koalisyonu doğal veya sıradan bir uzlaşma olarak nitelendirilemeyecek bir özellik taşımaktadır.

RP-DYP Koalisyonunun daha önemli özelliği, RP'nin koalisyonun birinci ortağı olarak iktidara gelmesine Silahlı Kuvvetlerin gösterdiği tavırla ilişkilidir. Milli Görüş'ün iktidara gelmesi, onu laik cumhuriyet için tehdit olarak gören askeri bürokrasi tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Milli Görüş'ün bu süreçteki uzlaşma çabası siyasi partilerle olduğu kadar Silahlı Kuvvetlerle de ilgilidir. Ancak bu çaba çok uzun süre sonuç vermemiş ve bu koalisyon hükümeti görevden ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

Bu tarihsel verilere paralel olarak katılımcılar, Milli Görüş'ün son koalisyonu olan RP-DYP Koalisyonuna değinirken, ağırlıklı olarak askeri bürokrasinin olumsuz tutumundan, diğer partilerin bu tutumun etkisiyle RP'den uzak durduğundan, Erbakan'ın bu dönemde yoğun bir uzlaşma çabasına girdiğinden, DYP'nin şartların zorlamasıyla koalisyona razı olduğundan bahsetmişlerdir.

Bu bağlamda 1996'da kurulan RP-DYP Koalisyon hükümetinde Maliye Bakanı olarak görev yapan A. Şener, bu hükümetin kuruluş çalışmalarında Genel Başkan'ın yanında bulunduğunu ve görüşmelere katıldığını, koalisyon görüşmelerinde Erbakan'ın çok ciddi bir uzlaşma çabası gösterdiğini, koalisyon kurmak için tüm partilere açık bir tutum sergilediğini anlatmıştır. Şener, Erbakan'ın siyasi partilerin yanı sıra RP'ye karşı tavır alan askeriye ile ilişkileri yumuşatmak için de çok çaba sarf ettiğini vurgulamıştır. Milli Görüş'ün son koalisyonuna değinen B. Arınç da DYP ile koalisyonun "mecburen" kurulduğunu, RP'nin bütün uzlaşma çabalarına rağmen TSK'nın başındaki komutanların önyargılarını terk etmediklerini ve Erbakan'a karşı çok kötü davranışlarda bulduklarını, bütün bu süreçlerde Erbakan'ın ortaya

koyduğu pratiklerin ve konuşmalarının onun uzlaşma konusundaki büyük gayretini gösterdiğini izah etmiştir.

Milli Görüş'ün son partisi Saadet Partisi'nin (SP) 2011'den sonra Genel Başkanlığı'nı üstlenen M. Kamalak ve 2016'da bu görevi devralan T. Karamollaoğlu, Hareket'in son koalisyonunda yaşanan zorluklara, Milli Görüş'ün uzlaşmacı tavrına ve diğer partilerin uzlaşmayı zorlaştıran yaklaşımlarına göndermelerde bulunmuşlardır. Bu meyanda M. Kamalak diğer partilerin bir uzlaşma niyetlerinin bulunmadığını, Tansu Çiller'in uzlaşmaya razı olmasının bir mecburiyetten kaynaklandığını, aleyhinde verilen meclis soruşturma önergelerinin kabulüyle Yüce Divan'a gitme olasılığının Çiller'i ortaklığa razı ettiğini ifade etmiştir.

Milli Görüş'ün Uzlaşma Tutumunda Etkili Olan Faktörler

Milli Görüş'ün uzlaşmacı tutumunun tespiti kadar, bu tutumu meydana getiren faktörlerin neler olduğunun ortaya çıkarılması da önem taşımaktadır. Zira bu faktörlerin Hareket'in siyaset felsefesine içkin özellikler mi olduğu yoksa koşulların dayatmasıyla mı ilgili olduğu sorusuna bağlı olarak uzlaşma tutumunun derinliği ve kalıcılığının değerlendirilmesi mümkün olabilecektir. Rostboll, (2017: 624) uzlaşmaların, şartların zorlaması nedeniyle yapılanları (pragmatic compromise) ile salt uzlaşmanın erdemine binaen yapılanları (intrinsic compromise) arasında ayırım yapar. Benzer şekilde Bellamy (2012: 8-9) sığ uzlaşma (shallow compromise) ile derin uzlaşma (deep compromise) şeklinde bir tasnif yapmıştır. Her iki tasnife göre birinci grup uzlaşmaların özelliği geçici bir hedefle sınırlı olmaları, tek yanlı menfaat hesaplarına dayalı olmaları ve kalıcılıklarının düşük olmasıdır. Buna karşılık, ikinci gruptakiler yani derin uzlaşmalar, yalnızca şartların dayatmasıyla ve optimal çıkar mantığıyla yapılmaz; bunun yerine ahlaki boyutları vardır, karşılıklı saygı anlayışına dayanır ve karşı tarafın da çıkarlarının karşılanması düşüncesinden beslenir.

Bu çerçevede Milli Görüş'ün uzlaşmacı tutumunu vurgulayan katılımcılara bu tutumun arkasındaki faktörlerin ne olabileceği sorulmuştur. Sorunun derinlikli değerlendirilmesi için akla gelebilecek faktörler hatırlatılmış ve bunların her birinin Hareket'in tutumu üzerindeki etkisinin olup olmayacağı varsa ne ölçüde olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede sıralanan “dini/tasavvufi anlayış”, “idealist/müspet anlayış”, “stratejik/pragmatik yaklaşım” ve “lider faktörü” için katılımcıların değerlendirmeleri tespit edilmiştir. Sayılan faktörlerden üçüncüsü, stratejik/pragmatik anlayış,

yukarıdaki tasnife göre sığ/pragmatik uzlaşmaya işaret ederken, diğerleri daha çok içkin/derin uzlaşmaya yakın durmaktadır.

Katılımcıların verdikleri cevaplar, Milli Görüş'ün uzlaşma kültürünün içkin/derin uzlaşma anlayışına yakın olduğu değerlendirilmesini yapmaya uygun görünmektedir. Zira çoğu katılımcı bu faktörlerin hiçbirini tümüyle dışlamamakla birlikte dini/tasavvufi inancı asli unsur gibi değerlendirmişlerdir. (Arınç, Kamalak, Asiltürk, Kutun, Karamollaoğlu). İnanç vurgusu yapılırken, tasavvuf etkisi kısmen kabul edilmiştir. Örneğin B. Arınç bir siyasetçinin sayılan etkenlerin hepsini dikkate alacağını ifade ettikten sonra Hareket'in bu tutumunda inanç kaynağının çok önemli olduğunu vurgulamıştır. F. Erbaş, Milli Görüş'te var olan uzlaşma kültürünün, "inancından gelen bir şey" olduğuna dair kanaatini aktarmıştır. Erbaş'a göre uzlaşmayı İslam emretmektedir. M. Kamalak ve O. Asiltürk de Hareket'in uzlaşma kültüründe en önemli faktörün "inanç" olduğunu savunan yaklaşımı benimsediklerini şu sözlerle ortaya koymuşlardır:

"Milli Görüşün uzlaşma sebebi, İslam'a dayanır. Tasavvuf değil, İslam anlayışı. İslam zaten barışçı [...] Kur'an'ın söyleminden kaynaklanıyor." (M. Kamalak)

"Bizim inancımız bunu emrediyor. Onların hepsi teferruat. Peygamberimiz diyor ki ben insanlarla uyum içinde hareket etmek üzere görevlendirildim. Peygamber bunu derse, sen ben ne yapacağız daha? Bizim inancımız bunu yaptırıyor. İslam inancı bunu emrediyor. Açıkça söylüyorum. Bu uyum halinde olmayı İslam emrediyor." (O. Asiltürk)

Uzlaşma tutumunda etkili olan faktörler arasında ikinci derecede üzerinde durulan husus "idealist/müspet" anlayış olmuştur. Buna göre, Milli Görüş'ün uzlaşma yanlısı olmasında özellikle Erbakan'ın şahsında temayüz eden "ulusal birliğe zarar gelmemesi, kardeşler arasında fitne çıkmaması" şeklinde anlamlandırılabilir bir hassasiyetin varlığı etkili olmuştur.

A. Şener'e göre Erbakan, daima, çatışmaların ve kırılmaların ülkeye zarar vereceği endişesiyle hareket etmiştir. Bu nedenle bütün siyasi hayatı boyunca ortaya çıkan problemleri derinleştirmeye değil ortadan kaldırma-ya çalışmıştır. Benzer şekilde F. Erbaş, Hareket'in başındaki "milli"ye atıfla Erbakan'ın memleket meselesi olduğu zaman ülke zarar görmesin diye her türlü fedakârlığı yapmaya razı olduğunu, Müslüman kanı dökülmesin diye uğraştığını ifade etmiştir.

Uzlaşmanın sığ ve faydacı boyutlarını yoklamak üzere ifade edilen "stratejik/pragmatik yaklaşım" konusunda katılımcılar esas olarak bu unsurun etkili olmadığı yönünde görüş beyan etmişlerdir. Bu konudaki

değerlendirmelerde, Erbakan'ın pragmatik bir siyasi çizgiden çok inançlı, kararlı, cesur bir siyasi çizgiyi benimsediğine dair yorumların ağırlıkta olduğu gözlemlenmiştir. A. Şener, bu husustaki değerlendirmesinde stratejik ve pragmatik yaklaşımı ihtimal dahilinde görmediğini, Erbakan'ın uzlaşmayı tavizsiz bir şekilde benimsediğini, bu tutumunun onun değişmeyen çizgisi olduğunu savunmuştur. Şener'e göre Erbakan'ın bu tutumu taktik ve taktik ile açıklamak mümkün değildir. Çünkü Erbakan "çok cesurdu". B. Arınç, sayılan faktörler içinde stratejik/pragmatik yaklaşımın en az etkili olan madde olduğunu savunurken, F. Erbaş takiyenin Sünni Müslümanlarda pek bulunmayan bir özellik olduğu tespitini yapmış, ardından Erbakan'ın yürüttüğü mücadelenin onun cesaretinin ispatı olduğunu söylemiştir. Milli Görüş'ün uzlaşma tutumunda, stratejik/pragmatik yaklaşımın etkili olmuş olabileceğine dair önermeyi öteki katılımcıların da reddettikleri gözlemlenmiştir.

"Pragmatizm, ben sanmıyorum yani, Kur'an'ın söyleminden kaynaklanıyor. Pragmatizmle hareket etmiş olsaydı Erbakan yıllar önce Cumhurbaşkanı olurdu. Oportünist bir yaklaşımla eyyamcı bir davranışla hareket etmiş olsaydı yıllar önce Cumhurbaşkanı olurdu, yıllarca Başbakan olarak kahırdı." (M. Kamalak)

"Bu söylediklerinden, pragmatik olmanın, bizim görüşlerimiz içerisinde, menfaat bir kenara... Dolayısıyla öbürlerinin hepsinin etkisi var. Belli nispetlerde, hangisi ağırlıklı dersiniz, öyle bir ölçme yapmak mümkün değil.[...] Strateji, ya da reel politik bakışın etkisi... Hayır, bu bizim hayat tarzımız." (R. Kutan)

Sonuç

Bu çalışmada siyasi uzlaşma kültürünün Türkiye'deki genel düzeyi ile Milli Görüş Hareketi'nin bu bağlamdaki konumu üzerinde Milli Görüş temsilcilerinin düşünce ve algıları incelenmiştir. Araştırmada, bazı siyaset bilimcilerin demokratik siyaset için büyük önem atfettikleri siyasi uzlaşma olgusunun Türkiye'deki karşılığının ortaya çıkarılmasına bir katkıda bulunma noktasından hareket edilmiştir. Araştırmada görüşme için Milli Görüş Hareketi'nin seçilmesi, Türkiye'nin uzlaşma konusunda önemli fay hatlarından biri olarak değerlendirilen laikçi-dindar ayrımının kapanabilirliği açısından özel bir anlam taşımaktadır.

Araştırmada ortaya çıkan sonuçlardan biri, katılımcıların siyasi uzlaşmayı olumlu bir kavram olarak algıladığı ve bu kavramın demokrasi için önemini kabul ettiği. Dolayısıyla Gutmann ve Thompson'a göre (2010: 1130) "her taraftan eleştiriye maruz kalan" uzlaşma tutumunun Milli Görüş tarafından "değer atfedilen" bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye’de siyasi uzlaşma kültürünün seviyesi konusunda bütün katılımcıların “eksik, yetersiz veya zayıf” değerlendirmesinde buldukları görülmüştür. Literatürdeki sınırlı sayıda değerlendirmelerle uyumlu olan bu durumun olgusal realiteye mutabık düştüğü söylenebilir. Cumhuriyet tarihinin başında başlayan tek parti rejimi, Silahlı Kuvvetlerin siyaset üzerindeki vesayeti, sivil siyasetteki ideolojik kamplaşma ve hükümet istikrarsızlıkları bu realitenin ana hatlarını oluşturmaktadır.

Bu eksikliğin argümanlarını oluştururken bütün katılımcıların Cumhuriyet’in erken dönemine ve tek parti rejimine özel bir vurgu yapması dikkat çekici bulunmuştur. Katılımcıların sonraki dönemlere ilişkin olarak daha çok “sağ-sol çatışması, askeri darbeler, hükümet krizleri, mecburi koalisyonlar” gibi olguları hatırlamalarını, siyasi tarih perspektifinde, uzlaşmadan çok çatışmanın iz bıraktığının göstergesi olarak almak mümkündür.

Siyasi uzlaşmanın genel düzeyi hakkında çizilen tablonun sebepleri konusunda katılımcıların benzer görüşler taşıdığı gözlemlenmiştir. Katılımcıların, tarihsel, sosyolojik, etnik ve siyasi aktörler olarak sıralanan alternatifleri değerlendirirken, sosyal olayların birden çok faktör tarafından belirlendiği konusundaki farkındalıkları dikkat çekmiştir. Katılımcılar, bu anlayışla, faktörlerin tümünün ortaya çıkan sonuçta etkileri olduğunu ifade etmiş, fakat bunların içinde en çok siyasi aktörlerin rolünü vurgulayan açıklamalar yapmışlardır. Bu açıklamalar gerek parti siyasetinde gerekse ülke yönetiminde lider/birey odaklılığın hâkim olduğu Türkiye açısından anlaşılabilir. Siyasi uzlaşmanın düşük seyretmesinde ikinci sırada vurgulanan husus ise tarihsel faktör olarak İslami kimliğe sahip toplumda laikliğin uygulanış biçimi olmuştur.

Milli Görüş’ün siyasi uzlaşma bağlamında Türkiye’nin siyasi yelpazesindeki yeri konusunda, katılımcıların tamamı Milli Görüş Hareketi’nin ve liderinin ortalamanın üzerinde bir konumda olduğu yönünde fikir beyan etmişlerdir. Katılımcıların temaya ilişkin düşüncelerini ortaya koyarken ağırlıklı olarak 1970’li yıllardaki sağ-sol siyasi şiddetinden uzak kalma, 1974’te CHP ile koalisyon kurma, partilerinin kapatılmasına rağmen yasal düzlemde kalma konusundaki kararlılık ve Erbakan’ın kişisel üslubunun özelliklerine değindikleri fark edilmiştir. Aynı doğrultuda yer alan “Milli Görüş Koalisyonları” temasında öne çıkan koalisyonlardan biri yine CHP ile yapılan koalisyon, diğeri ise RP-DYP koalisyonu olmuştur.

Milli Görüş’ün uzlaşmacı tutumunun, hangi faktörlerin etkisi altında şekillendiğine dair değerlendirmelerde, katılımcıların tamamının “inanç”

faktörünü öne çıkardığı görülmüştür. Bunun arkasından vurgulanan unsur ise “milli birliğe duyulan hassasiyet” olmuştur. Bu iki unsur dışında stratejik/pragmatik hesaplar unsuru çoğunluk tarafından reddedilirken, bireysel faktör/lider etkeninin etkisinin genel olarak dikkate alınmadığı gözlemlenmiştir. Bu husustaki değerlendirmeler, Milli Görüş’ün uzlaşma yaklaşımının Rostboll’un (2017) “içkin uzlaşma”, Bellamy’nin (2012) “derin uzlaşma” olarak kavramsallaştırdıkları uzlaşma türüne daha yakın olduğu göstermiştir. Söz konusu uzlaşmanın özelliği, pragmatik ve geçici hesaplarla değil, belli ahlaki ve ilkesel değerlerin gereği olarak gerçekleştirilmesidir.

Kaynaklar

- Akdoğan, Y. (2011). “Erbakan ve İslâmcılık”. Emre, A. (ed.) içinde, *Necmettin Erbakan’ın Ardından*. İstanbul: Dübam Yayıncılık.
- Akşin, S. (2007). “Siyasal Tarih” (1995-2003). Tanör, B. Boratav, K. ve Akşin, S. (ed) içinde. *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-2003*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Annç, B. ve Şahin, Ö. (2019). *Annç Küçük Erbakan*. İstanbul: Nesne Yayınları.
- Arpacı, I. (2017). *Türk Siyasetinde Erbakan*. İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014). *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Baykan, T.S. (2018). *The Justice and Development Party in Turkey Populism, Personalism, Organization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bellamy, R. ve Hollis, M. (1998). “Consensus, Neutrality and Compromise”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 1(3) 54-78.
- Bellamy, R. (1999). *Liberalism and Pluralism Towards a Politics of Compromise*. London: Routledge.
- Bellamy, R. (2012). “Democracy and the Representation Paradox: Coalition Government and Political Integrity”. *Government and Opposition* 47(03), 441-465.
- Bingöl, Y. ve Akgün, Ş. (2005). “Demokratlıktan Muhafazakâr Demokratlığa: Demokrat Parti İle Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (9) 2005/1:1-33.
- Bostancı, M. N. (1996). *Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Çakır, R. (24 Kasım 1991). “52 Günlük İttifak 1- Başbuğ Erbakan”, Mücahit Türkeş. Cumhuriyet, Erişim: 11.3.2019, <http://rusencakir.com/52-GUNLUK-ITTIFAK-1-Basbug-Erbakan-Mucahit-Turkes/2704>.
- Çarçoğlu, A. ve Toprak, B. (2007). “Religion, Society And Politics In A Changing Turkey”. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Dahl, R. A. (2005). “What Political Institutions Does Large-Scale Democracy Require?”. *Political Science Quarterly*. 120 (2): 187-197.

- Diamond, L. (1993). "Introduction: Political Culture and Democracy". *Diamond, L. (ed.)* içinde. *Political Culture and Democracy in Developing Countries*. Boulder&London: Lynne Rienner.
- Emre, S.A. (2002). *Siyasette 35 Yıl (C.2)*. İstanbul: Keşif Yayınları.
- Erbakan, N. (2014). *Davam*. Ankara: MGV Yayınları.
- Erbakan, N. (2017). *İslam ve İlim*. Ankara: MGV Yayınları.
- Esmer, Y. (2006). "Turkey: Torn Between Two Civilizations". Harrison, Lawrence E. and Peter L. Berger, (ed.) içinde. *Developing Cultures: Case Studies*. New York and London: Routledge. 217-234.
- Gündoğan, M. (2019). *Erbakan*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Gutmann, A. ve Thomson, D. (2010). "The Mindsets of Political Compromise". *Perspectives on Politics*, 8(4), 1125-1143.
- Heper, M. (2011). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Doğan Egmont Yayınları.
- Heywood, A. (2011). *Siyaset*. 5. Baskı. (çev. B.B. Özipek, B.Kalkan). Ankara: Adres Yayıncılık.
- Huntington, S.P. (1993). "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs*, 72(3) (Summer, 1993), ss. 22-49.
- İlhıcak, N. (2011). "İslâmi hareket ve meşru Zemin", Emre, A. (ed) içinde. *Necmettin Erbakan'ın Ardından*. İstanbul: Dübam Yayınları.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E. (2016). "The Conundrum of Coalition Politics in Turkey Turkish Studies". 17(1), 31-38. <http://dx.doi.org/10.1080/14683849.2015.1136087>.
- Kanra, B. (2009). "Islam, Democracy and Dialogue in Turkey Deliberating in Divided Societies", *Ashgate Publishing Limited*, England.
- Karatepe, Ş. (2011). *Tek Parti Dönemi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kiriş, H. M. (2011). *Parti Sisteminde Kutuplaşma ve Türk Parti Sistemi Örneği*. Amme İdaresi Dergisi, 44(4), 33-67.
- Kızıldaş, E. (2011). *Herkesin Hocası Erbakan*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of Democracy Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven and London: Yale University Press.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (çev. S. Turan). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Nebati, N. (2014). *Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2015), *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*. Ankara: TBMM Yayınları.
- Özbudun, E. ve Hale, W. (2010). *Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı*. İstanbul: Doğan.
- Rostboll, C. F. (2017). "Democratic respect and compromise". *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20(5), 619-635.
- Şaylan, G. (2006). "Cumhuriyet ve Demokrasi Kavramları Üzerine Düşünceler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 39, S. 4, ss.1-15.

- Stewart, C.J. ve Cash, W.B. (1985). "Interviewing: Principles and Practices". *Dubuque, IO: Wm. C. Brown Press.*
- Tuğal, C. (2009). "Passive Revolution Absorbing The Islamic Challenge to Capitalism, Stanford". California: Stanford University Press.
- Tuncel, G. (2018). *Türkiye'de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Milli Görüş*. M.H. Akın (Ed). içinde, Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu 28-30 Ekim 2016. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Güncel Türkçe Sözlük "uzlaşma" maddesi, Erişim: 18.5.1020, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Ünal, S. (2013). *Türkiye'de Seküler ve Dini Hayat Tarzlanna Dayalı Toplumsal Ve Siyasal Kutuplaşmaların Gündelik Rutinler Ve Etkileşimler Bağlamında Sosyolojik Analizi*. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Vielhaber, D. (2012). *The Milli Görüş of Germany, Current Trends In Islamist Ideology/Vol.13*, pp.47-68.
- Waldman, S. A. ve Çalışkan, E. (2017). *The New Turkey and its Discontents*. Oxford: Oxford University Press.
- Weinstock, D. (2017). *Compromise, Pluralism, and Deliberation*. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20(5), 636-655.
- Yalansız, N. (2006). *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Yalçın, S. (2013). *Erbakan Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Yıldırım, A.ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.